Bulgarian Language and Literature | *Volume 59, Number 4, 2017* | *Български език и литература*

Third Forum "Bulgarian Grammar"
Трети форум „Българска граматика"

КАТЕГОРИАЛНОСТ И НЕКАТЕГОРИАЛНОСТ ВЪВ ФУНКЦИОНАЛНАТА ГРАМАТИКА НА А. В. БОНДАРКО

Енчо Тилев
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски"

Резюме. Статията разглежда две от понятията, които са в основата на създадената от А. В. Бондарко теория на функционална граматика. Представят се признаците на категориалните значения в езиковата система и на некатегориалните значения в речта и се проследява еволюцията на идеите на А. В. Бондарко за същността на тези граматични абстракции.

Keywords: functional grammar; A. V. Bondarko; categorial and non-categorial meanings

Сред направленията на съвременната лингвистика функционалният подход в изследването и описанието на езиковото съдържание не губи своята актуалност. Дори напротив: той намира приложение в методологията на различните лингвистични течения и школи, напр. френския функционализъм, английското направление във функционалната лингвистика, функционално ориентираните теории на генеративната семантика, холандската функционална школа на С. Дик и др. Сред изследователите функционалисти в Русия се открояват имената на В. Г. Гак, Г. А. Золотова, Н. А. Слюсарева, Ю. С. Степанов, Н. Ю. Шведова, Д. Н. Шмельов. Към тях безспорно трябва да се причисли и А. В. Бондарко със създадената от него теория на функционално-семантична граматика.

Разглежданият в настоящата статия въпрос – за категориалните значения на граматичните категории и за проявите на некатегориалност – предхожда създаването на цялостната функционално-семантична теория. Това обстоятелство, разбира се, не е случайно, като се има предвид, че морфологичните категории са ядрото на функционално-семантичните полета. Класификационният (таксономичният) подход според А. В. Бондарко е особено значим, тъй като той отразява и обяснява единствата и отношенията, съществуващи в езиковата система и в езиковото знание (Bondarko, 2002: 232), което предполага недвусмисленото разбиране на отделните абстракции. Именно в трудовете на А. В. Бондарко се решава проблемът за същността на граматичните

категории, които и по-рано са предмет на изследване, но са описвани твърде непоследователно или за тях се говори мимоходом. Дефинициите на другите лингвисти в голяма степен се оказват непълни и често изпадат във вътрешни противоречия. Приносът на А. В. Бондарко е в обобщаването на постигнатото преди него, в критическия поглед към най-висшите езикови абстракции и в цялостните изводи за същността и принципите на функциониране на граматичните категории. Ще припомним, че А. В. Бондарко дефинира категориите като „системи от противопоставени едни на други редове морфологични форми (в рамките на определена част на речта) с еднородно съдържание“ (Bondarko, 1976: 10 – 11). С даденото определение се превъзмогва често срещаното смесване на езикови абстракции с различна йерархична поставеност, като се отхвърля възможността за приравняване на термините *граматична категория* и *част на речта*. В дефиницията се акцентира върху системния характер на граматичните категории, които съществуват единствено във вид на опозиции, при които се противопоставят форми с еднородно съдържание. Върху това базисно понятие се изгражда и по-нататъшната теория на функционално-семантичните полета и категориалните ситуации. При това е важно да се отбележи, че в изследванията си А. В. Бондарко застъпва някои от идеите на А. А. Потебня[1)], О. Йесперсен, И. И. Мешчанинов, като ги осмисля и доразвива за целите на собствената си теория.

А. В. Бондарко нарича *категориални* значенията, които са присъщи на граматичните класове и единици – на класовете морфологични форми и на всяка от словоформите като единица, влизаща в дадения клас, и на класовете синтактични конструкции и на всяка конкретна конструкция като единица, влизаща в дадения клас. В по-ранните периоди от изследователската си работа (вж. „Грамматическое значение и смысл“, Bondarko, 1978) към категориалните А. В. Бондарко отнася и значенията, присъщи на частите на речта като класове думи. В по-късните си изследвания той игнорира тези значения (срв. Bondarko, 2002: 247 – 257). Основания за това се откриват вероятно във факта, че категориалните значения са свързани със системите от граматични форми и репрезентират противопоставени една на друга грамеми (членове на морфологичните категории) или противопоставени синтактични конструкции (Bondarko, 2002: 247). Изключването на значенията на частите на речта е съвсем закономерно, като се има предвид недвусмислената дефиниция на понятието *граматична категория*[2)].

Според А. В. Бондарко основните признаци на категориалните граматични значения са следните.

1) ***Облигаторност*** – задължително реализиране на конкретното граматично съдържание във всяка лексикална единица, влизаща в съответния граматичен клас, във всеки акт на функциониране на тази единица или в централната сфера на функционирането ѝ. В свойството *облигаторност*

А. В. Бондарко отделя два аспекта – системно-езиков и речев. Системно-езиковият аспект на облигаторността на категориалните значения се проявява в това, че те конституират определени граматични класове (редове) и са присъщи на всички членове на тези класове в конкретната им репрезентация. Като пример А. В. Бондарко посочва задължителното изразяване на темпорална семантика от всички глаголни форми в изявително наклонение. Речевият аспект на облигаторността на категориалните значения се проявява в процеса на речта, когато говорещият е длъжен да избере едно от противопоставените едно на друго категориални значения (наред с избора на форма). Речевият аспект е свързан конкретно с говорещата личност и изказа, но самият А. В. Бондарко отбелязва, че той винаги в някаква степен е свързан със системата на езика, т.е. този аспект е и речев, и езиков, докато първият не е свързан с речта (Bondarko, 2002: 243). За отбелязване е, че в редица случаи облигаторността може да бъде възпрепятствана от различни фактори – лексикални (напр. не е възможно да се образуват числови форми при неброимите съществителни имена), свързани с езиковата норма (напр. липсата на форма за 1 л. ед.ч. на глагола *победить* и замяната му с глаголно-именното словосъчетание *одержать победу*) и с контекста (срв. значението за бъдеще време, изразено чрез форма за минало време: *Если я не свалю его с первого удара, я* ***погиб***) и т.н.

Както в руски, така и в български облигаторността често се превръща в предпоставка за граматични излишества.

2) ***Инвариантност*** – това свойство е пряко свързано с облигаторността. Ако дадено категориално значение е задължително за определен граматичен клас и се реализира във всяка единица, то е постоянно и инвариантно. Инвариантна е темпоралната семантика при всички лични глаголни форми в индикатив, а значенията на отделните грамеми следва да се разглеждат като варианти на темпоралния инвариант.

3) ***Системна релевантност*** – при това свойство значението се разглежда като признак (или комплекс от признаци), залегнал в основата на определени граматични класове и единици, противопоставени на други класове и единици в затворена система, т.е. категориалното значение е един от интегралните и диференциални признаци, които са съществени за структурата на съответната система.

4) ***Опора на интегрирана затворена система от формални граматични средства*** – това свойство произтича от системната релевантност на значенията, която предполага наличието на система за граматично изразяване със структурна организация. Липсата на такава затворена система не означава, че не е възможна експликацията на едно или друго значение, а че за това се използват средства от различни равнища (напр. изразяването на опозицията *определеност ~ неопределеност* в руски).

А. В. Бондарко посочва, че към тези четири признака могат да се прибавят и експлицитност, специализираност и непосредственост на изразяването на категориалните значения, а също така и високата им честотност (Bondarko, 2002: 248).

Некатегориални, от друга страна, са онези значения, които остават извън разредите, по които се разпределя частното съдържание на езика. Те са граматично релевантни, но нямат признаците, присъщи на категориалните значения. А. В. Бондарко посочва, че названието „некатегориални“ е условно, тъй като и те репрезентират една или друга семантична категория. Некатегориалността им се проявява по-скоро в липсата на системно-структурно изразяване, а разликата между категориалните и некатегориалните значения е в типа структурна организация, в по-ниската степен на стабилност, в специализацията и регулярността на некатегориалната семантика.

Примери за некатегориалност се срещат при всички категории и тя далеч не е изолирано явление. Такива са „несобствените“ функции на морфологичните категории. Наред с функциите, присъщи на съответната категория или грамема, тя може да изпълнява функциите на друга граматична категория или грамема, или да експлицира значения, за които няма специализирани форми (вж. Bondarko, 1971: 61 – 65). Примери за това са употребата на повелителни форми в императивна ситуация, при която могат да се предават и темпорални отношения (срв.: ***Вернись*** *он вовремя, ничего бы не случилось*[3]), изразяването на модално-експресивни значения чрез вида на глагола, засилване на ролята на именителния падеж във функцията на casus generalis в руски, експликацията на суперлативна семантика чрез компаративни форми при степенуването на прилагателните имена и т.н. Тези елементи на значението трябва да се имат предвид при семантичния анализ, но сами по себе си те не са системно релевантни, защото не са съществени за парадигматичните системи на категориите.

Разновидност на некатегориалните значения са значенията на контекстуалните лексикални средства, които взаимодействат с граматичните форми. Такива са например маркерите за време от типа *позавчера*, *год назад*, *в прошлом году*, отнасящи ситуацията в минал момент, като предават значения, сходни с категориалните. Напълно логично А. В. Бондарко посочва, че в определени случаи лексикалните средства могат да играят ключова роля, когато в дадения език липсва система от форми за граматична експликация на конкретната семантика (Bondarko, 1978: 148; Bondarko, 2002: 249 – 250). В съпоставителен план като пример най-често се посочва липсата на формални показатели за изразяване на преизказност в руски. В случая лексикалните средства (т.е. спецификаторите във функционално-семантичното микрополе на преизказността) изразяват това значение, срв. ***Говорят****, что он наконец вернулся из-за границы = Он,* ***мол****, наконец вернулся из-за границы*. Екзотичен (по определението на

Св. Иванчев) в сравнение с останалите славянски езици е българският език, в който съществуват специализирани морфологични преизказни форми, срв.: *Той най-накрая **се върнал** от чужбина*. Сред неславянските езици може да се посочи например немският език, в който също има преизказни форми (т. нар. Konjunktiv I), срв.: *Er **sei** endlich aus dem Ausland zurückgekommen*.

Важно е да се напомни, че между категориалните и некатегориалните значения не съществува рязка граница. Въз основа на категориалната семантика морфологичната форма влиза в определена система от форми и се противопоставя на другите членове на опозицията, но морфологичната форма може да изпълнява и периферни функции, които всъщност са некатегориалните значения. В други случаи границата между периферните и централните функции на формата е толкова относителна, че е трудно да се определи дали е налице категориално, или некатегориално значение (повече по въпроса вж. Bondarko, 1978: 149 – 151).

А. В. Бондарко отбелязва, че при реализацията си в речта категориалните значения придобиват в различна степен и некатегориални елементи, които са следствие от влиянието на контекста и на лексикалната семантика на думата. В процеса на функциониране на формата чистата категориалност изчезва и се появява „сплав от категориалните граматични елементи в изразяваните семантични комплекси и от некатегориалните елементи, произтичащи от обкръжаващата среда“ (Bondarko, 2002: 252).

От направения анализ се вижда, че некатегориалните значения са неоднородни. Сред тях се отделят две разновидности:

– некатегориални значения, които са тясно свързани с категориалните и се доближават до тях;

– значения, които са изразени чрез лексикални средства и които имат отношение към граматиката само във функционален план.

Некатегориалните значения, както твърди А. В. Бондарко, обхващат по-широки функционални единства – функционално-семантични полета, като те излизат извън семантичната област на граматичните категории в дадения език. Некатегориалната семантика се отнася към т.нар. „скрита“ граматика или към случаите на постепенни преходи от явната към скритата граматика (Bondarko, 2002: 253).

Представените в тази статия факти от функционалната теория на А. В. Бондарко не изчерпват всички възможни случаи и могат да се попълват с нови. Въпреки това те са основополагащи за изследването и описанието на езика било чрез методите на традиционното езикознание, било през призмата на функционално-семантичната граматика. Цялостната теория на граматичните категории е изключителен принос на А. В. Бондарко в световната лингвистика и отхвърлянето ѝ по една или друга причина предполага също толкова задълбочена аргументация.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. По този въпрос вж. (Бондарко, 1985), (Тилев, 2014).
2. За сравнение: О. С. Ахманова нарича значенията на частите на речта „категориални“, като под това тя разбира „обобщено (абстрактно) значение, което се наслагва върху конкретното лексикално значение на думата“ (Ахманова, 2010: 162). Такова е например значението предметност при съществителните. Различното тълкуване на понятието категориално значение изначално се дължи на нееднаквото разбиране на категориите в концепциите на А. В. Бондарко и на останалите учени.
3. Примерът е от (Бондарко, 1978: 145).

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

Ahmanova, O. S. (2010): Slovar’ lingvisticheskih terminov. Moskva: URSS [Ахманова, О. С. (2010). *Словарь лингвистических терминов*. Москва: URSS].

Bondarko, A. V. (1971). Grammaticheskaya kategoria i kontekst. Leningrad: Nauka [Бондарко, А. В. (1971). *Грамматическая категория и контекст*. Ленинград: Наука].

Bondarko, A. V. (1976). Teoria morfologicheskih kategoriy. Leningrad: Nauka [Бондарко, А. В. (1976). *Теория морфологических категорий*. Ленинград: Наука].

Bondarko, A. V. (1978). Grammaticheskoe znachenie i smysl. Leningrad: Nauka [Бондарко, А. В. (1978). *Грамматическое значение и смысл*. Ленинград: Наука].

Bondarko, A. V. (1985). Iz istorii razrabotki kontseptsii yazykovogo soderzhania v otechestvennom yazykoznanii XIX veka (K.S. Aksakov, A.A. Potebnya & V.P. Slanskiy) (ss. 79 – 123). V: Katsnel’son, S. D. (red.). *Grammaticheskie kontseptsii v yazykoznanii XIX veka*. Leningrad: Nauka [Бондарко, А. В. (1985). Из истории разработки концепции языкового содержания в отечественном языкознании XIX века (К.С. Аксаков, А.А. Потебня & В.П. Сланский) (сс. 79 – 123). В: Кацнельсон, С. Д. (ред.). *Грамматические концепции в языкознании XIX века*. Ленинград: Наука].

Bondarko, A. V. (2002). Teoria znacheniya v sisteme funktsional’noy grammatiki. Na materiale russkogo yazyka. Moskva: Yazyki slavyanskoy kul’tury [Бондарко, А. В. (2002). *Теория значения в системе функциональной грамматики. На материале русского языка*. Москва: Языки славянской культуры].

Tilev, E. (2014). Grammaticheskoe nasledie A. A. Potebni v svete funktsional’no-semanticheskoy grammatiki (ss. 111 – 114). V: Gochev, G. & Tsoneva, L. *Teoretiko-prakticheskoe izuchenie russkogo yazyka i*

ego sopostavitel'no-tipologicheskoe opisanie. Doklady i soobshteniya. Veliko Tarnovo: IVIS [Тилев, Е. (2014). Грамматическое наследие А. А. Потебни в свете функционально-семантической грамматики (сс. 111 – 114). В: Гочев, Г. & Цонева, Л. *Теоретико-практическое изучение русского языка и его сопоставительно-типологическое описание. Доклады и сообщения*. Велико Търново: ИВИС].

CATEGORIALITY AND NON-CATEGORIALITY IN A. V. BONDARKO'S FUNCTIONAL GRAMMAR

Abstract. The article discusses two of the terms that are in the basis of A. V. Bondarko's functional grammar theory. Additionally, a presentation is made of the properties of categorical meanings in the language system and of non-categorical meanings in speech, and the publication traces the evolution of A. V. Bondarko's ideas about the essence of these grammatical abstractions.

✉ **Dr. Encho Tilev**
Plovdiv University
141, Bratia Bakston St.
4004 Plovdiv, Bulgaria
E-mail: encho_1@abv.bg